

Марія Довгаль

ПОЛІТИЧНА ТА ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВЛАСНИКІВ ЗАМКУ У ПІДЗАМОЧКУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ З ЛЮДВІКОЮ ДЗЕДУШИЦЬКОЮ

Польські землевласники, незважаючи на свою малочисельність, були потужною соціальною верствою у Правобережній Україні через великі землеволодіння. Внаслідок активної господарської діяльності, використання новітніх технологій і перетворення своїх маєтків на великі сільсько-господарські підприємства, великі землевласники відігравали важливу роль у соціально-економічному розвитку цих земель. Серед найвпливовіших були графи Потоцькі, яким належали Уманщина, Тульчинський, Могилевський, Дашівські, Ямпільський, Краснянський, Махновський, Любарський, Гусятинський та Бучацький ключі, Ольховецьке та інші староства в Брацлавському та Подільському воєводствах [6, с. 154].

Галичина, особливо Галицьке Поділля, завжди славилось відмінним чорноземом, який ніяк не міг використовуватися під інші галузі економіки, окрім сільського господарства. Організаційно господарськими одиницями тут були поміщицькі маєтки разом з прилеглими до них фільварками та селами, а також містечками, містами, промисловими підприємствами, млинами, корчмами, ярмарками, торгами, торговцями, базарами [5].

Так Потоцькі володіли понад 60 фільварками і мали десятки тисяч моргів поля на Бучаччині, Бережанщині, Гусятинщині. Близькість таких великих міст Галичини, як Львів, Станіславів (Івано-Франківськ), Тернопіль забезпечували стійкий рівень збуту зернової продукції.

Двори князів і бояр, а пізніше двори магнатів і шляхтичів були насамперед центрами адміністрації їхніх маєтків. І цілком природно, що прибутки, примноження маєтків становили головну турботу їх власників. Тому в архівній спадщині дворів найбільше підтверджувальних актів на володіння землями, документів про майнові суперечки та про господарювання. Натомість про роль дворів як осередків культури збереглися лише спорадичні згадки. Найбільше їх, очевидно, про фундації монастирів, будівництво храмів,

залучення до будівництва відомих тогочасних архітекторів, скульпторів, художників, що стало дуже важливим для культурного розвитку цих земель. Однак про безпосередню діяльність на полі книжності, освіти, науки доводиться судити на підставі окремих розрізнених прикладів [3, с. 37].

Одним з важливих елементів для збереження національної пам'яті народу є архівні джерела. В Україні існує кілька десятків архівів, в яких ретельно зберігаються писемні свідоцтва з історії українських земель різних часів. Значна частина документів вже неодноразово ставала предметом ретельного дослідження з боку вчених. Однак досі на мапі нашої держави є такі населені пункти, історія яких мало znana. Зокрема, до таких належить і село Підзамочок.

Завданням сучасних поколінь є поважне ставлення до історичної пам'яті, дослідження та збереження свідоцтв минувшини, популяризація славетних сторінок історії нашого народу. Безперечно, важлива роль у цій справі належить бібліотечним, музейним та архівним установам регіону [8, с. 73].

В одній із таких установ, зокрема у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка, вдалося відшукати документи, які стосуються останніх власників Бучацьких земель та подальшої долі їхніх маєтків. Зокрема, у фонді 141 відділу рукописів даної бібліотеки зберігається оригінал документу «Акт оцінки вартості маєтку Бучача з прилеглими селами» 1852 року (Рис 1.)

Слід зазначити, що після першого поділу Польщі 1772 р., Бучач з навколишніми селами, в тому числі селом Підзамочок відійшов до Габсбурзької монархії (з 1804 р. — Австрійської імперії). Наприкінці 1773 року сусідні Монастирська — найближче до Бучача місто — та Чортків стали центрами двох з 13-ти дистриктів Галицького округу Королівства Галичини та Володимирії. 14 березня 1775 року Галицька придворна канцелярія затвердила проект від 11 жовтня 1774 року, за яким реформований

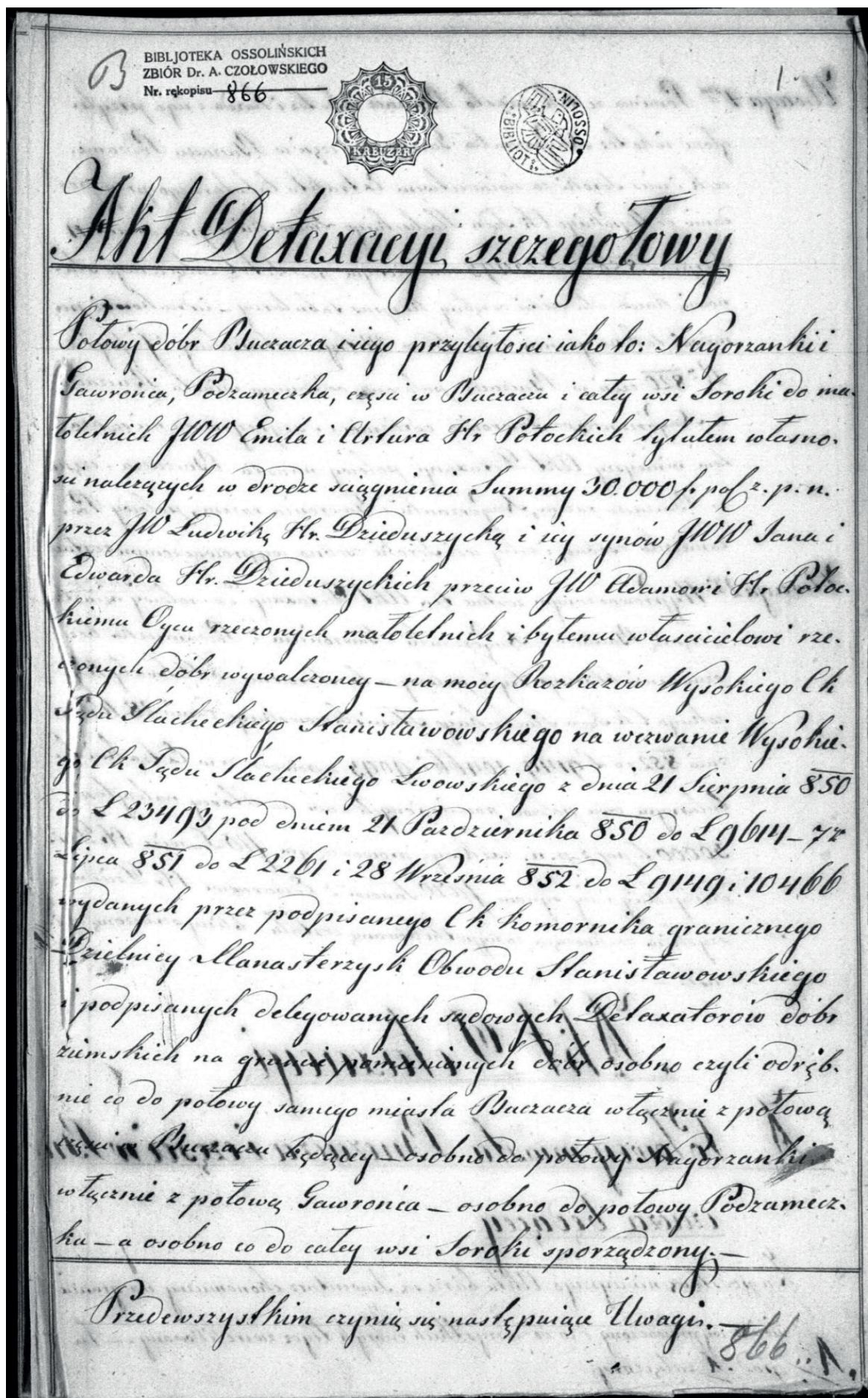

Рис. 1. Фрагмент рукописного джерела «Акт оцінки вартості маєтку Бучача з прилеглими селами» 1852 року з фондів відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Фонд 141. Опис 1. Справа 866.

Галицький циркул з центром у Станіславові складався з 4-х дистриктів, старі Монастирський, Чортківський дистрикти скасовувалися. Новим центрами дистриктів стали Галич та Заліщики. Декретом від 2 вересня 1780 року губернатор Галичини був зобов'язаний провести нову адмінреформу коронного краю. 22 березня 1782 року цісарева Марія Терезія видала патент, за яким взагалі скасовувались дистрикти, створювалися 18 циркулів (округів). Остаточні межі циркулів були затверджені цісарським патентом від 25 листопада 1783 року [4, с. 38].

Бучач і навколишні села, в тому числі і село Підзамочок, ввійшли до складу Станіславівського округу Габсбурзької імперії.

Шляхетський суд у Станіславові був створений на підставі імператорського наказу від 13 вересня 1787 р. До цього часу (1784—1787 рр.) судом першої інстанції для шляхти був Шляхетський суд у Львові, який і пізніше продовжував вирішувати табулярні та фінансові питання на всій території Галичини і Буковини. Шляхетський суд у Станіславові поширював свою діяльність на Станіславівський, Заліщицький, Стрийський, Тернопільський та, до створення у 1804 р. шляхетського суду у Чернівцях, — на Буковинський округи. Суд складався з чиновників, призначених монархом.

Новостворена установа розглядала спадкові справи та майново-фінансові суперечки місцевої шляхти і духовенства; справи маєтків, що не підлягали місцевій адміністрації. Шляхетський суд у Станіславові припинив свою діяльність у 1855 році у зв'язку з реформою судових установ та організацією Вищого крайового та окружних судів [7].

Тепер варто перейти безпосередньо до аналізу документу.

«Акт оцінки вартості маєтку Бучача з прилеглими селами. 1852 р.» — складається з 21 рукописної сторінки, писаних польською мовою, прошнурованих та скріплених печаткою (рис. 1).

В даному документі мова йде про судовий процес між малолітніми графами Потоцькими Емілем та Артуром (синами Адама Потоцького) і між графинею Людвікою Дзедушицькою на суму 30000 злотих у Станіславівському шляхетському суді та Львівському шляхетському суді.

Внаслідок цієї судової справи, що розглядалась у 1852 році, була проведена детаксація (оцінка вартості) половини маєтків малолітніх спадкоємців Адама Потоцького — Емілія і Артура Потоцьких. В тому числі половина Бучача, Підзамочку, Нагірянки, Гавронця і цілого села Сороки.

39 лютого 1841 по 1866 Адам Потоцький був

цісарсько-королівським шамбеляном. Певний час власником Бучача після нього був граф Матеуш Мьончинський, його швагрю (брат дружини), після чого ці права знову були в Адама Потоцького. Маючи малолітніх синів-спадкоємців, Адам передає їм свої маєтки — Бучач з прилеглими селами, в тому числі — село Підзамочок. Оскільки нові власники були, як ми вже згадували, малолітніми, то маєтками і надалі розпоряджався Адам Потоцький. Родичка Адама графа Потоцького Людвіка Аделаїда Тереза Дзедушицька (Потоцька, гербу Золота Пилява) намагалася відсудити маєтки на суму 30000 злотих, тому був складений акт оцінки маєтностей.

Людвіка Аделаїда Тереза Дзедушицька народилася 14 лютого 1788 року в місті Монастирська, померла 2 січня 1874 року, проживши 85 років. Її батьком був Юзеф Макарій Потоцький гербу Золота Пилява, син Юзефа Потоцького. Тобто її дідусь — Юзеф Потоцький, став власником бучацьких земель згідно акту дарування Миколи Потоцького, який був оформлений 8 листопада 1764 року (відпис знаходиться в архіві домініканців у Кракові). За цим актом місто Бучач з палацом, передмістями, селом Підзамочок та 14 сіл, належних до цього Бучацького «ключа», отримували Міхал Антоній Потоцький — польський шляхтич, військовик, урядник, дипломат, мемуарист, меценат і його брат — львівський каштелян Юзеф Потоцький [11, с. 788].

Як пише Садок Баронч у своїй праці «Пам'ятки Бучацькі», що у 1779 році один із синів Юзефа Потоцького, зокрема Ян Потоцький, як законний спадкоємець отримав у спадщину Бучач [Barącz S. Pamiątki buczackie], відповідно і село Підзамочок.

Як нам відомо, Ян Потоцький — брат Юзефа Макарія Потоцького, батька вище згадуваної Людвіки Дзедушицької. Яка причина позову до суду графині Дзедушицької, нам поки що не відомо. Але з віднайденого документу ми дізнаємося, що сума стягнення — 30000 злотих. Саме для того, щоб задовольнити дану суму, була проведена оцінка вартості маєтків Адама графа Потоцького.

Крайні дати документу: 21 серпня 1850 року — 28 вересня 1852 року, тобто ми бачимо, що судовий процес тривав два роки.

Опрацювавши «Акт оцінки вартості маєтку Бучача з прилеглими селами. 1852 р.», можемо сказати, що в ньому подається інформація про те, який був дохід від даних маєтків.

Детальний опис «Акту оцінки» подає наступні відомості: «Половини маєтків Бучача і його прилеглих сіл, зокрема: Нагірянки, Гавронця, Підзамочка, частини Бучача і цілого села Сороки

до малолітніх Еміля і Артура графів Потоцьких на підставі власності, яка належить для стягнення суми 30000 злотих через Людвіку графиню Дзедушицьку і її синів Яна і Едварда графів Дзедушицьких проти Адама графа Потоцького батька раніше названих малолітніх графів Потоцьких, і колишнього власника згаданих маєтків, переможця в силу вироків високого СК шляхетського суду Станіславівського на відозву високого суду ЦК шляхетського Львівського з 21 серпня 1850 р. №Л23493 датований 21 жовтня 1850 р. до л. 9614 7 липня 1851 р. до листа Л.2261 28 вересня 1852 р. до Л.9149 і 10466, виданих підписаних ЦК комірником граничним дільниці Монастириськ обводу Станіславського і підписаних делегованих судових оцінювачів земських маєтків на межі згадуваних маєтків окремих чи особливих не щодо половини самого міста Бучача, включно з половиною частини Бучача будучи — окремо до половини Нагірянки включно з половиною Гавронця — окремо до половини Підзамочка — а окремо щодо цілого села Сороки складений»*.

Перед усім в даному документі вказуються наступні примітки.

Примітка 1 подає відомості про те, що незважаючи на те, що місто Бучач, а також і кожне з його прилеглих сіл, таких як Нагірянки, Гавронця, частина Бучача, Підзамочок і село Сороки за свідоцтва екстракту табулярного (табулярні книги — книжки, в яких записується право на нерухоме майно) при поданні до високого шляхетського суду Львівського 17 серпня 1850 року становлять кожний окремий табулярний запис. Табулярне майно — земельні товари в Галичині, які могли придбати лише шляхта, магнати та міщани, з них сплачувався спеціальний податок, так званий домініканський податок, їх власники мали право на напівфеодальні привілеї і належали до окремої виборчої курії. Вони створили придворні території (вони були відокремлені адміністративно). Іпотечні реєстри цих маєтків велися в національних та обласних судах. З 1780 р. домініканська земля була включена до системи *Tabula Krajowa* (заставних реєстрів поміщиків), тому після введення в дію реформ 1848 р. для них було прийнято назву табулярної власності [10].

Варто зазначити, що після приєднання Галичини до складу Австрійської імперії урядом було проведено низку реформ у всіх сферах життя краю. Ці нововведення спрямовувалися на уніфікацію та реорганізацію державних структур, судової, адміністративної та податкової систем, здійснення обліку земельної власності. Численні

правові норми, запроваджені у 1780-х роках, передбачали збільшення прибутків державної казни. Серед них найважливіше значення мала реформа земельного податку, якому підлягали всі власники та користувачі орними ґрунтами. Це питання регулювали 4 закони: патент 12 квітня 1785 р. про принципи нарахування земельного податку (Йосифінська метрика), патент 1 вересня 1788 р. про описи (інвентарі) будинків, податково-урбаріальний закон від 10 лютого 1789 р. та «Універсал земельно-податкових та урбаріальних законів» від 17 вересня 1789 р. Згадані джерела, без сумніву, мали масовий характер, позаяк були створені за певною уніфікованою схемою та збереглися для більшості місцевостей Галичини [1].

Однак, оскільки, в урбаріальній метриці з 1820 року частина міста Бучача і Нагірянки, від Гавронця не є відзначеними і відокремленими, тому за даним «Актом оцінки» половина міста Бучача разом з Нагірянкою, Гавронцем, половиною Підзамочка і усього села Сороки, будуть виведені окремо, про що говориться в Примітці 1.

У Примітці 2 зазначено, що стосовно до Ухвали (Постанови) Високого шляхетського суду Станіславівського з 28 вересня 1852 року з приводу того, що в екстракті табулярному дві половини згаданих маєтків Бучачських на належну суму 30000 злотих справою, визначеною Людвіці Дзедушицькій і її синам Янові і Едвардові графам Дзедушицьким, були вписані до іпотечних книг детальніше визначених.

За основу даного «Акту оцінки вартості маєтку Бучача з прилеглими селами. 1852 р.» береться завірений інвентар економічний на основі свіжих записів.

Щодо розташування маєтків і їх індивідуальної власності з огляду на промислові, комерційні, культурні якості подаються в документі в наступних описах нижче.

1. Місто Бучач межує на схід з державними землями Медведівці і Трибухівці, на південь — Ріпинці і Жизномир, на захід — з Нагірянкою, від півночі з Підзамочком.
2. Знаходиться над річкою Стрипою, яка з півночі на південь відокремлює — від Цісарської публічної дороги зі Станіславова через Монастириськ до Бережан, а далі до Львова, скерованої 2 ¼ поштових миль відстані, через саме місто натомість іде поштовий шлях з Монастириська до Чорткова. А окремо цей шлях приватний в різних напрямках до Тернополя, Ягільниці, Улашковець, через Потік до Городенки, а через Монастириська — на захід циркулу (округу). З давніх-давен Бучач є центральним пунктом Поділля і Покуття

* Тут і далі цитати з архівного джерела подаються курсивом.

- і пунктом торгівлі продуктами сировини, в якому значну участь беруть не лише західні циркули (округи) Галичини, але навіть Молдова і Бесарабія. Найближчі торговельні міста — Монастириська, Потік, Язловець на дві милі, Чортків на 4, Тернопіль, Бережани і Тисмениця на 6, Підгайці на 3, Тлумач — на 4, а обводове (обласне) місто Станіславів через Монастириськ на 10, що приватним шляхом через Коропець на 7 миль — натомість від Горорденки на 7 миль віддалене. До судноплавної ріки Дністер в Корониці на 3 милі найближчий і найбільш вигідний доступ є для Бучача.
3. Пропінація (дозвіл на продаж алкоголю) в цілому місті належить виключно до двору, є дуже значною і може бути підвищена. Будинків домінальних (державних?) окрім двох руїн, з яких ці з давнього оборонного замку залишилися, відомі з історії. Три корчми, одна в місті, друга на землях Баба званих, а третя під лісом — Федір звана. Сім млинів, з них три на Стрипі, кожен з чотирма каменями. Збирали мито на користь двору. Ратуша, будівля якої належить до найбільш особливих в краї. При ратуші 20 магазинів, окремі зали на волове м'ясо і окремі зали на свинину. Не належать до маєтків. Як і помешкання в ратуші і в забудові так званого палацу з офіцинами, будівлі якого призначені для розміщення майбутньої політичної і судової канцелярії повіту про котрі з боку двором з урядом контракт 5-річний не укладений.
  4. Цегельня з однією піччю, яка випалює на раз 30000 цегли.
  5. Каменоломня зі значними покладами каменю для будівництва.
  6. Орні ґрунти 513 моргів, 897 сажнів.
  7. Сад над річкою Стрипою при давньому палаці, в якому мав розміститися повітовий уряд. Щодо опису 3, зокрема другого його абзацу, можемо зробити припущення, що однією із згаданих руїн оборонних замків є саме замок у селі Підзамочок. Про нього, ймовірно, йде мова і у описі 7, адже частина саду при давньому палаці збереглася і до наших днів.
- Далі з пункту 1 до пункту 19 вказані доходи прибутків з маєтків (суми зазначені в злотих), які підлягали оцінці.
- Дані маєтки були оцінені в 174278 злотих 9 крейцерів. В акті оцінки вартості маєтку, який хотіла відсудити Людвіка Дзедушицька в неповнолітніх Потоцьких, доходи більше ніж вдвічі перекивали суму позову. Однак подальша доля даних маєтків невідома. Певне світло на це проливає пізніший документ «Najnowszy skorowidz ...», який у 1886 році табулярними власниками Підзамочка називає Артура, Еміля і Оскара Потоцьких. Вони ж є власниками села ще у 1902 р.
- Отже, опрацьовуючи «Акт оцінки», знаходимо детальну інформацію про місто Бучач станом на 1852 рік. Місто Бучач налічує 7000 мешканців, які займаються торгівлею, різними ремеслами, що свідчить про їхню заможність. Щотижня в місті проходять значні торги в неділі, вівторки і четверги. Торгують збіжжям, при цьому по четвергах торгують худобою, по вівторках — птицею. Окрім цього проходять 12 привілейованих ярмарків річних. Це все породжує торгівлю конкуренцію. Також в місті є податковий повітовий уряд, школи звичайні і 6-курсва гімназія, комісаріат фінансовий, жандармерія, приватні заклади інтернати тощо.

Джерела та література

1. Доліновський В., Слюсарек К. Податкові документи 1780-х років як джерело до історії галицьких міст [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_5-6_2018/6.pdf
2. Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 141. Колекція Олександра Чоловського. Оп. 1. Спр. 866. Акт оцінки вартості маєтку Бучача з прилеглими селами. 1852 р., 21 арк.
3. Мицько І. З. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах. Острозька академія [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult236.htm>
4. Настасяк І. Організація управління Галичиною і Буковиною у складі Австрії (1772—1848). К. : Атіка, 2006. С. 37—39.
5. Облік промислового виробництва [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://wikipedia.com.ua/1x7cd1.html>
6. Стоберська Н. Потоцькі на Правобережній Україні: історіографічний контекст. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини* : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. «Травневі студії 2020: історія, міжнародні відносини» / за ред. Ю. Т. Темірова. Вінниця: ДНУ ім. В. Стуса, 2020. Вип. 5. С. 154
7. Центральний державний історичний архів України, м. Львів [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://tsdial.archives.gov.ua/pdf/F.%20718.pdf>
8. Циганенко Л. Дослідження історії дворянства півдня України за матеріалами Ізмаїльського архіву. *Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 7—9 квітня 2015 р.,

- Національний авіаційний університет / редкол. Тюрменко І. І. та ін. К., 2015. С. 73.
9. Barącz S. Pamiątki buczackie [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://polona.pl/item/564820/25/>. S. 70.
10. Dobra tabularne [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://sztetl.org.pl/pl/sloownik/dobra-tabularne>
11. Grosfeld B. Potocki Antoni Michał h. Pilawa (1702–1766). *Polski Słownik Biograficzny*. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. T. XXVII/4. Zeszyt 115. 1983. S. 625–831.